

دوفصل نامه علمی - ترویجی سیره پژوهی اهل بیت علیهم السلام

سال چهارم، شماره هفتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

صفحات ۸۱ - ۹۸

خون درمانی در روایات پزشکی رضوی

سعید نمازی زادگان^۱

محمد شمس الدین دیانی^۲

چکیده

تغذیه، بهداشت و درمان از موضوعات مورد توجه امامان شیعی علیهم السلام است. در این میان رهنمودهای بسیاری به امام رضا علیه السلام منتسب شده که در مجموع به عنوان «طب الرضا» مشهور شده است. «خون درمانی» که یکی از راه‌های درمانی رایج در آن عصر بوده، جایگاه ویژه‌ای در طب رضوی دارد. سؤال اصلی این پژوهش بررسی روش خون درمانی در طب رضوی است. خون درمانی به معنای تأثیرگذاری بر مقدار جریان خون در نقطه‌ای خاص، تغییر حجم خون بدن با خون‌گیری، کاستن از خون بدن از طریق رگ و مویزها به کمک فصد، حجامت، بادکش و نیز تدلیک و ماساژ است. در این مقاله با بررسی طب رضوی و نقد سندی، محتوایی و دلالتی روایات مربوط به خون درمانی، نشان داده شد که روش‌های سفارش شده در طب رضوی عمومی نبوده و تنها به عنوان نسخه مخاطب خاص می‌تواند مورد مطالعه و استفاده قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: حجامت، خون درمانی، روایات پزشکی، طب الرضا علیه السلام، فصد، ماساژ.

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی مشهد. Namazis@mums.ac.ir

۲. مربی گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی مشهد (نویسنده مسئول). Dayanimsh@mums.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۱/۲۵

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۱۲

درآمد

پیشوایان مذهب تشیع، از جمله امام علی بن موسی الرضا علیه السلام که ملقب به عالم آل محمد صلی الله علیه و آله است، همانگونه که از راهکار سعادت و سلامت روحی و اخروی انسان‌ها با خبر بوده‌اند، از راهکار سلامت جسم و روان انسان‌ها نیز مطلع بوده و الگوی‌های خوبی در گسترش دانش بشری ارائه کرده‌اند. این یکی از باورهای مذهبی شیعیان است که علم امامان علیهم السلام در تمام زمینه‌ها، لدنی و خدادادی است.

در جهان بینی اسلامی، اگر چه دنیا و زندگی جسمانی انسان هدف نیست، اما بدون توجه به سلامت جسم و روان، نمی‌توان روح را اعتلا بخشید. زیرا سلامت جسم در سلامت روح و روان تأثیر گذاشته و با سلامت نسبی جسم می‌توان عبادت، تلاش و خدمت کرد و از این طریق کمالات روحی را بدست آورد. بر همین اساس در مکتب جعفری به زندگی دنیایی، سلامت جسمانی و آرامش و سلامت روحی و روانی اهمیت فراوانی داده شده است.

خداوند متعال در آیات قرآن در توصیف ابرار می‌فرماید: «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا» (انسان/۵)، «چشمه‌ای که عباد الله آن را به فوران در می‌آورند و شاخه شاخه می‌کنند» و امام رضا علیه السلام به عنوان مصداق اتم و اکمل این آیه الهی، دانش و حیانی را بی واسطه از سر چشمه‌های آن نوشیده و آن را شاخه شاخه پدید آورده‌اند. و به این ترتیب علوم عقلی و نقلی و تجربی رشد و گسترش پیدا کرد. در میان علوم ارائه شده توسط معصومان، پس از دانش شریعت و دین، در بین دانش‌های تجربی، دانش پزشکی و دانش‌های وابسته به آن از جایگاه ممتازی برخوردار است. بی‌تردید، تأکید ائمه علیهم السلام به شاگردان‌شان بر آموختن و یافتن درمان بیماری‌ها، از عوامل مهم ارتقاء این جایگاه بوده است. امام رضا علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «إِعْلَمِ أَنَّ اللَّهَ -عَزَّ وَجَلَّ- لَمْ يَبْتَلِ الْجَسَدَ بِدَاءٍ حَتَّى جَعَلَ لَهُ دَوَاءً يُعَالَجُ بِهِ، وَ لِكُلِّ صِنْفٍ مِنَ الدَّاءِ صِنْفٌ مِنَ الدَّوَاءِ وَ تَدْبِيرٌ وَ نَعْتُ»، «بدان که خداوند -عزیز و باشکوه- بدنی را بدردی گرفتار نساخته مگر اینکه درمانی برایش قرار داده است. برای هر دسته از دردها گروهی از داروها علاوه تدبیر و کوشش نیز لازم است» (طب الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۱۰). در این روایت ایشان افزون بر وجود درمان برای هر دردی به تلاش و تدبیر برای یافتن درمان نیز تأکید می‌کنند.

در این مقاله سعی شده است با تکیه بر اسناد و منابع اصیل اسلامی در زمینه تغذیه، بهداشت و درمان پژوهشی مروری انجام شود. تا از این طریق با رجوع به اصل روایات، دستاوردی روشن و آشکار درباره خون‌درمانی در نگاه امام رضا علیه السلام ارائه شود. مشکل اصلی این پژوهش اصالت و اعتبارسنجی روایات طبّی و به ویژه کتاب رساله نهییه و طب الرضا علیه السلام است، که در

جای خودش به آن پرداخته می‌شود. با این همه، دستاورد این مطالعه می‌تواند نگاه امام رضا علیه السلام درباره خون‌درمانی را آن‌گونه که در منابع آمده، معرفی و تبیین کند.

احکام خون در اسلام و فرهنگ‌های دیگر

در اسلام و آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام، خون بیرون از جسم انسان یا حیوان دارای خون جهنده^۱، نجس بوده و خوردن آن حرام است. همچنین با بدن خون‌آلود یا لباس خونی نمی‌توان نماز خواند. با وجود این، خون به عنوان مایع حیات معرفی شده است که زندگی وابسته به آن است. چنانکه در قرآن و روایات رضوی نیز بدان اشاره شده است:

خداوند در قرآن کریم خون را مایه جان و حیات معرفی کرده است و خون‌ریزی معادل گرفتن جان انسان‌ها معرفی شده است، آنجا که می‌فرماید: «و [یاد کنید] هنگامی که از شما پیمان گرفتیم که خون همدیگر را نریزید، و یکدیگر را از خانه‌های خود آواره نکنید، سپس [به پیمانتان] اقرار کردید و بر آن هم گواهی می‌دهید» (بقره / ۸۴).

قرآن کریم در جایی دیگر از خوردن آن نهی کرده و می‌فرماید: «[خوردن مواد ناپاک که تناسبی با جسم و روح شما ندارند] بر شما حرام شده است [مانند] گوشت مردار و خون و گوشت خوک و آنچه به غیر نام خدا کشته‌اند و حیوان خفه شده و آنچه به ضرب چوب و سنگ مرده» (مائده / ۳).

اسلام خوردن خون انسان و حیوانات دیگر و یا خون‌آلود کردن بدن و اشیاء و یا استفاده از آن در بیعت‌ها^۲ (یعقوبی، بی تا: ۲/۱۷) آنگونه که در بین مردم جزیره‌العرب (مکارم، ۱۳۸۷: ۵۳۸/۱) و دیگر اقوام ابتدایی مرسوم بوده و هست را ممنوع و حرام کرده است. چنانکه در کشورهای آفریقایی قوم و قبیله ماسایی به جهت افزایش نیرو و توان خود، خون می‌خورند و خون حیوانات قوی‌تر را مایه قدرت‌افزایی می‌دانند؛ لذا از شانه گاوهای نر قوی، با زدن بیشتر خون خارج نموده و آن را می‌خورند.

در فرقه‌های شیطان‌پرستی در غرب و شرق جهان نیز خوردن خون انسان و حیوانات برای گرفتن و یا افزایش نیرو مرسوم است. همچنین بر اساس این افسانه‌ها، فیلم‌های زیادی از

۱. ظاهراً این نجاست پس از خروج از بدن و قرارگرفتن در معرض هوای آزاد است و از همین رو بسیاری از فقیهان فتوا داده‌اند که اگر سوزنی که از بدن بیرون کشیده شود و آثار خون بر آن نباشد پاک است (فرهنگ فقه فارسی، ۱۳۸۵: ۲/۴۵۷). همانگونه که خون باقی مانده در گوشت ذبیحه پاک و حلال است.

۲. پیمان لَقَّةُ الدَّم یا خون‌لیسان که در دوران جاهلیت، قبایل برای حمایت از یکدیگر با هم پیمان بستند. آنها گاوی را کشته و دست‌های خود را به خورش آغشتند و بعضی از ایشان آن خون را لیسیدند (یعقوبی، بی تا: ۲/۱۷).

خون آشامانی با عنوان «دراکولا» ساخته شده است. شگفت آن که در عصر حاضر نیز به عنوان یک مراسم آیینی، برخی از خاخام‌های یهودی خون ختنه نوزادان را می‌مکند (quran- nategh.blog.ir/1394/01/25).

بر اساس عقیده مسیحیان، حضرت عیسی علیه السلام در شام آخر شرابی را به حواریون به مثابه خون خود خورده است و از همین رو در کلیساها نیز در مراسم عشای ربانی به شکل نمادین، شراب مقدسی همراه نان فطیر به خورد عبادت کنندگان داده می‌شود. اما در آموزه‌های وحیانی اسلام خون خواری حرام بوده و آثار زیان‌باری بر جسم و روح انسان می‌گذارد. از امام صادق نقل شده است که «آن‌ها که خون می‌خورند آن چنان سنگدل می‌شوند که حتی ممکن است دست به قتل پدر و مادر و فرزند خود بزنند»^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۴/۱۰۰). از نظر علمی نیز دانشمندان نشان داده‌اند غذاها از طریق تأثیر در غده‌ها و ایجاد هورمون‌ها در روحيات و اخلاق انسان اثر می‌گذارند.

نقش خون و اعتدال آن در بدن

خون مایعی است که کار اصلی آن رساندن اکسیژن و مواد تغذیه‌کننده و سازنده به بافت‌ها و کمک به دفع مواد زائد همچون کربن دی‌اکسید و اسیدلاکتیک، از بافت‌های بدن و دفاع در برابر میکروارگانیسم‌ها است. این مایع به وسیله پمپاژ قلب توسط رگ‌ها، به تمام قسمت‌های بدن منتقل می‌شود. خون هم یک شاره (سیال) و هم یک نوع بافت محسوب می‌شود. بافت نامیده شدن آن، از آن روست که شامل مجموعه‌ای از سلول‌های ویژه است که وظایف و اعمال خاصی را انجام می‌دهند. این سلول‌ها در ماده میان سلولی و زمینه‌ای مایعی به نام پلاسما شناورند که به خون حالت سیال می‌بخشند. خون در حدود ۷ الی ۸ درصد وزن بدن را تشکیل می‌دهد و در انسان بالغ بطور متوسط ۵ لیتر از حجم بدن را خون تشکیل می‌دهد.

قلب افراد بزرگسال به جهت پمپاژ خون به تمام اعضاء بدن در هر دقیقه حدود ۷۰ بار می‌زند. ضربان قلب کودکان ۸۰ تا ۱۰۰ بار در دقیقه است. خون به وسیله لوله‌های بسیار باریکی که به آنها رگ می‌گویند، در سراسر بدن جریان دارد. این جریان به وسیله قلب حفظ می‌شود. هنگامی که خون از شش‌ها عبور می‌کند، گلبول‌های قرمز، اکسیژن را جذب می‌کنند. با این کار رنگ آنها قرمز روشن می‌شود. گلبول‌های سفید برای مبارزه در برابر بیماری‌ها عمل می‌کنند.

۱. «وَ أَمَّا الدَّمُ فَإِنَّهُ يُورِثُ أَكْلُهُ الْمَاءَ الْأَصْفَرَ وَ يُورِثُ الْكَلْبَ وَ الْقَسْوَةَ فِي الْقَلْبِ وَ قِلَّةَ الرَّأْفَةِ وَ الرَّحْمَةَ حَتَّى لَا يُؤْمِنُ أَنْ يَقْتُلَ وَ لَدَهُ وَ وَالِدَيْهِ».

آنها میکروب‌ها را نابود می‌کنند. پلاکت‌ها هنگامی که جایی از بدن بریده شود، جلوی خون‌ریزی را گرفته و محل زخم را می‌بندند. پلاسما مابقی است که ذرات بسیار ریز خون در آن شناور هستند. مواد غذایی هضم شده نیز در پلاسما جابه‌جا می‌شوند.

خون در بدن انسان مایه حیات است و بدون آن زندگی امکان‌پذیر نیست. خون همچون آب که در آبادانی و حیات زمین نقش دارد، در حیات و آبادانی تن و نیروی انسان نقش دارد. اما همانگونه که پرآبی زمین باعث خفگی گیاهان می‌شود، خون نیز باید به میزان لازم در همه نقاط بدن جاری و ساری گردد.

بر همین اساس امام رضا علیه السلام در این مورد تصریح می‌فرمایند: «بدان که بدن آدمیزاد به منزله زمین پاکیزه است، اگر هنگامی که خواستی به عمارت و آبیاریش بپردازی اعتدال را رعایت کردی نه آنقدر آب دادی که غرق شود و تبدیل به يك باتلاق و لجن گردد و نه آن اندازه دریغ کردی که تشنه و خشک بماند این چنین زمینی همیشه آباد و معمور خواهد بود، حاصلش فراوان و بهره‌اش پاکیزه است ولی اگر دربارہ آن غفلت شود تباه می‌شود و دیگر سبزه‌ای در آن نخواهد روئید»^۱ (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۹۶).

خون‌درمانی

خون‌درمانی، نوعی پیشگیری و درمان بیماری‌های گوناگون با محوریت خون در بدن است. این روش، با تأثیرگذاری بر روی حجم خون، تغییر در مقدار جریان آن در نقطه‌ای خاص و یا خون‌گیری و کاستن از خون بدن از طریق رگ‌ها و مویرگ‌ها انجام می‌شود. این درمان که در طب سنتی شایع بوده، در احادیث پزشکی رضوی تبیین و تأکید شده است. خون‌درمانی شامل فصد، حجامت‌تر، حجامت‌خشک و غَمَز و تدلیک است (دیانی و امامی، ۱۳۹۴: ۱۲۵).

الف: فصد

فصد یا رگ‌زدن،^۲ بازکردن منفذی کوچک در دیواره رگ به وسیله نیشر است که باعث خروج اخلاط فاسد بدن با خروج خون می‌شود (جرجانی، بی‌تا: ۱). فصد در گذشته از طریق رگ‌های متعددی از دست و پا و دیگر اندام بدن انجام می‌شد. فصدکنندگان ماهر از سیصد و شصت موضع در بدن برای فصد کردن و زدودن انواع بیماری‌ها یاد می‌کنند که دانش تجربی

۱. «وَأَنَّ الْجَسَدَ بِمَنْزِلَةِ الْأَرْضِ الطَّيِّبَةِ، مَتَى تُعْوهَدَتْ بِالْعِمَارَةِ وَ السَّقْيِ مِنْ حَيْثُ لَا تَزْدَادُ مِنَ الْمَاءِ فَتَغْرِقُ، وَ لَا تَنْقُصُ مِنْهُ فَتَعْطَشُ، دَامَتْ عِمَارَتُهَا، وَ كَثُرَ رِيْعُهَا، وَ رَكَا زَرْعُهَا. وَ إِنْ تَغَافَلَتْ عَنْهَا فَسَدَتْ، وَ لَمْ يُنْبِتْ فِيهَا الْعُشْبُ، وَ الْجَسَدُ بِهَذِهِ الْمَنْزِلَةِ».

2. Phlebotomy

آن سینه به سینه منتقل می‌شده و فعلاً دانش گسترده آن وجود ندارد و تنها شاید بتوان با امتزاج با طب سوزنی چینی از آن چیزی بدست آورد. روش فصد در طب مدرن، با کمی تفاوت، در سازمان‌های انتقال خون، از طریق رگ دست در کنار آرنج انجام می‌شود تا خون و فرآورده‌های خونی برای بیماران نیازمند تهیه شود.

بهترین اوقات فصد و حجامت که موجب دفع بسیاری از سموم بدن به ویژه زیادی سوداء و مواد زائدی است که در خون رسوب می‌کند، اول فصل بهار است زیرا در این فصل به واسطه هیجانی که در خون پدید می‌آید احتمال کمبود خون وجود ندارد. در فصل بهار به واسطه کم شدن بلغم، سوداء بیشتر رسوب می‌کند، در نتیجه عوارض جلدی جوش و دمل، زردخیم، سالک، خارش‌های مختلف، لک‌های سفید، سیاه و غیره زیادتر می‌شود و بهترین علاج آنها دفع زیادی سوداء به وسیله فصد و حجامت است (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۱۲۷). امام صادق علیه السلام خود فصد می‌کردند و به دیگران نیز برای درمان بیماری کبدی به فصد توصیه می‌کردند (طبرسی، ۱۳۷۰: ۷۷). فصد درمانی همانند دیگر روش خون‌درمانی یعنی حجامت درمانی دارای خواص فراوانی است. امام رضا علیه السلام برای قبل، هنگام و پس از فصد توصیه‌هایی دارند که رعایت آنها برای بدن مفید است. ایشان در رساله‌ی نهییه در مورد چگونگی انجام فصد چنین سفارش می‌کردند که محل فصد را باید با روغن مالید، چون این کار از درد آن می‌کاهد، همچنین باید نیشتر را با روغن چرب کرد. بعد از انجام حجامت نیز باید محل آن را با روغن مالش داد. هنگام فصد کردن باید کمی روغن روی رگ چکاند تا رگ مورد نظر ناپدید نشود. رگ زن باید رگی را انتخاب کند که در جاهای کم گوشت بدن است، زیرا هر چه گوشت روی رگ‌ها کمتر باشد درد آن کمتر خواهد بود. دردناکترین رگ‌ها در هنگام فصد رگ حبل الذراع^۱ و رگ قیفال^۲ است چون گوشت زیادی روی آنها را گرفته است، اما رگ باسلیق^۳ و اکحل اگر روی آنها را گوشت نگرفته باشد دردشان کمتر است. لازم است محل فصد را مخصوصاً در زمستان، با آب گرم کمپرس کنند تا خون در آن ظاهر شود، این کار پوست را نرم و درد را کم و فصد را آسان می‌کند.

درباره بعد از انجام فصد نیز چنین سفارش کرده‌اند که پس از استحمام باید موضع فصد و حجامت را به وسیله پارچه کرکی یا ابریشمی یا دستمال نخی که لطیف و نرم باشد، بپوشانید.

۱. حبل الذراع: رگی که همچون ریسمان از بالای بازو به پایین کشیده می‌شود (دربایی، ۱۳۸۹: ۸۷).

۲. رگ قیفال: وریدی که روی مرفق آشکار می‌شود (همان).

۳. رگ باسلیق: سیاهرگی که همیشه روی مرفق پیداست (همان).

پس از حجامت و فصد، آب میوه بنوشید و اگر میوه نیست، شربت بالنگ مصرف کنید و در جایی که این امکانات وجود ندارد، بالنگ را زیر دندان بگیرید و روی آن جرعه‌ای آب نیم گرم بنوشید. اما در فصل سرما باید سکنجبین عسلی استفاده شود که این شربت به ارادی خداوند، انسان را از بیماری‌های خطرناک لقوه^۱، برص^۲، بهق^۳ و جذام^۴ ایمن خواهد داشت. در بیانی دیگر امام رضا علیه السلام سفارش می‌کنند که پس از حجامت یا فصد، آب انار را با مکیدن آن، بنوشند. مکیدن آب انار خون را زنده و تن را با نشاط خواهد ساخت. پس از حجامت و فصد، باید از خوردن غذاهای نمک‌دار تا مدت ۳ ساعت پرهیز کرد، چون اگر این پرهیز مراعات نشود، بعید نیست که انسان به بیماری جرب دچار شود (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۴۲). همچنین از امام رضا علیه السلام نقل شده است که هر کس می‌خواهد سودا او را نسوزاند، باید قی کردن، رگ زدن و نوره کشیدن رو آورد (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۴۲؛ علامه مجلسی، ۱۴۰۸: ۶۲/۳۲۵).

ب. حجامت

در حوزه درمان، حجامت^۵ تر^۶ معروف‌ترین شیوه خون‌درمانی است. سفارش به حجامت در روایات امامان معصوم علیهم السلام به ویژه آموزه‌های رضوی به خاطر کثرت تکرار متواتر محسوب می‌شود. به گونه‌ای که در نرم افزار «کتابخانه اهل البیت» در روایات شیعه بیش از چهار هزار بار واژه حجامت و واژه‌های هم‌ریشه با آن درباره اصل حجامت و احکام حجامت‌گری و طهارت و نجاست آن به تکرار شده است.

حجامت در *دانشنامه جهان اسلام* اینگونه تعریف شده است: «حجامت را برخلاف فصد، شیوه‌ای برای خارج کردن خلط‌های نزدیک پوست از مویرگ‌های پراکنده در گوشت می‌دانستند که کم خطرتر و برای کودکان بالای دو سال و بزرگسالان زیر شصت سال قابل اعمال بوده، برای درمان طیف گسترده‌ای از بیماری‌ها چون سردرد، لرزه در سر، و بیماری‌های چشم و گوش و نیز اندام‌های داخلی مثل روده‌ها و زهدان و نظایر اینها به کار می‌رفته است (ناصری مقدّم، ۱۳۸۵: ۱۲/۵۸۳).

چهل و هشت جای بدن را محل حجامت می‌دانستند (دیانی، ۱۳۹۷: ص ۶۲). حجامت به وسیله نیشتر، آتش و شاخ انجام می‌شد. از نیشتر برای کودکان استفاده می‌شد، زیرا نمی‌شد

۱. لقوه یعنی پارکینسون که نوعی بیماری عدم تعادل در حرکت است (اعلم، *دانشنامه جهان اسلام*: ۱/۹۷۴).

۲. برص یا پیسی بیماری از بین رفتن سلول‌های رنگدانه‌ساز پوست است (همان).

۳. بهق نوعی خفیف‌تر از پیسی است که در آن پوست با فعالیت نوعی قارچ سفید می‌شود (همان).

۴. جذام یا خوره، نوعی بیماری عفونی پوستی است که بر روی اعصاب و غشا مخاطی تأثیر می‌گذارد (همان).

5. Wet Cupping

آنان را فصد کرد، از شاخ یا آلت حجامت بر روی اندام‌هایی چون جگر و سپرز استفاده می‌شد که نمی‌شد آنها را نیشتر زد. آلت حجامت که با آتش به کار برده می‌شد، ساختار مشخصی داشت که بنا بر سن و نوع بیماری، کوچک‌تر یا بزرگ‌تر بود. برای هر نوع بیماری جاهای مخصوصی را حجامت می‌کردند، مثلاً برای بیماری‌های سر و چشم، ناحیه پشت گردن را نیشتر می‌زدند (ناصری مقدم، همان).

در رساله نهیبه و دیگر روایات وارده منتسب به امام رضا علیه السلام درباره حجامت چنین سفارش شده است: «برای کاستن از درد حجامت باید در مرتبه اول که شاخ حجامت را بر محل می‌گذارند آهسته و به تدریج بکنند و در مرتبه دوم و سوم بر شدت و مدت مکیدن بیفزایند. پیش از آن که نیشتر زند باید با تکرار گذاشتن شاخ حجامت و مکیدن آن کاری کند که موضع حجامت خوب سرخ شود. نیشتر باید کاملاً تیز باشد و محل حجامت نیز باید قبل از نیشتر زدن با روغن مالش داده شود». در جای دیگری می‌فرمایند وقتی تصمیم گرفتی حجامت کنی از نظر وقت باید بیرون از دوازدهم ماه تا پانزدهم ماه نباشد زیرا خون گرفتن در این دو سه روزه بیشتر به بدن صحت می‌بخشد. از این مدت که گذشت حجامت مکن مگر در صورتی که ناچار شوی زیرا هر چقدر ماه رو به نقصان گذارد و باریک‌تر شود در عروق نیز از هیجان خون کاسته می‌شود چنان که هر قدر ماه بزرگ و کامل شود هیجان خون بیشتر می‌گردد. حجامت از نظر مراتبی که تکرار می‌شود تابع سن است. کسی که در مرحله بیست سالگی است هر بیست روز یک مرتبه و سی ساله هر سی روز یک بار همچنین چهل ساله و پنجاه ساله به نسبت هر ده سالی که بر عمرش اضافه می‌شود ده روز دیرتر حجامت کند» (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۶۳).

امام رضا علیه السلام سفارش می‌کند روزی که حجامت می‌کنی حمام مرو که موجب درد می‌شود و اگر بتوانی به فاصله یک ساعت بعد از حجامت مقداری آب گرم بر سر و بدنت بریز. همچنین ایشان می‌فرمایند: «هر کس می‌خواهد در موقع حجامت کردن درد کبد نگیرد بعد از حجامت کاسنی با سرکه تناول کند» (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۶۶).

امام رضا علیه السلام درباره زمان حجامت توصیه می‌کنند که روزی را برای خون گرفتن باید اختیار کرد که هوا صاف و روشن باشد و باد و طوفانی در کار نباشد و از خون به مقداری خارج شود که وصفش تغییر کند. همچنین می‌فرمایند: کانون اول سی و یک روز است و باد و طوفان در آن شدت می‌یابد و سرما در آن افزایش پیدا می‌کند و تمام آنچه در تشریح آخر (آذر) نقل کردیم در آن نفع دارد و در این ماه از خوردن طعام سرد بپرهیزید و از حجامت و فصد کردن دوری گزینید و غذای گرم (با طبع و ظاهر گرم) میل نمایید (علامه مجلسی، ۱۴۰۸: ۶۲/۳۱۴).

امام رضا علیه السلام در مورد محل حجامت می‌فرمایند: «بدان که حجامت خون خود را از مویرگ‌های پراکنده در گوشت می‌گیرد، گواه بر این سخن هم آن است که در حجامت، بر خلاف فصد (رگ زدن)، انسان دچار ضعف نمی‌شود. حجامت گودی پس‌گردن برای رفع سنگینی سر مفید است، و حجامت اخدعان^۱، سر و صورت و چشم را سبک می‌سازد و برای درد دندان‌ها نافع است، گاهی اوقات هم برای علاج این چیزها به جای حجامت، فصد می‌کنند. گاه برای معالجه جوش‌ها و زخم‌های دهان و خرابی لثه‌ها و دیگر بیماری‌های دهان، زیر چانه را حجامت می‌کنند. حجامت میان دو شانه برای درمان تپش قلب که ناشی از امتلای معده و حرارت باشد مفید است. حجامت ساق پا، ورم کلیه‌ها و مثانه و رحم را تخفیف می‌دهد، و خون حیض را روان می‌سازد، منتها بدن را ضعیف و لاغر می‌کند و گاه باعث کم‌سوئی توأم با آبریزش چشم می‌شود. ولی برای افرادی که مبتلا به بثورات و دمل‌های جلدی هستند مفید است» (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۵).

حجامت در عصر حاضر: در دوران حاضر، حجامت در کشورهای غربی و آسیایی رواج یافته است. در این شیوه، موضعی که برای حجامت تعیین شده، ضد عفونی می‌شود سپس با لیوان یکبارمصرف مخصوص حجامت به مدت چند دقیقه بادکش می‌شود. عمل بادکشی به مدت ۳ تا ۵ دقیقه بر سطح پوست ادامه می‌یابد. این عمل علاوه بر ایجاد احتقان و التهاب در موضع، باعث تجمع مواد سبک خون مویرگی در موضع حجامت می‌شود. بعد از آن چند خراش سطحی ایجاد می‌شود و حدود ۴۰ تا ۷۰ سی سی خونی که در مکان بادکش جمع شده از بدن خارج می‌شود. حجامت عموماً در بین دو شانه انجام می‌شود. حجامت در دیگر اجزاء بدن هم آمده است. امام صادق علیه السلام به حجامت فرق سر در فاصله یک و جب از ابروها سفارش کرده و آن را دواى بسیاری از امراض سر دانسته‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۱/۷۸).

امروزه در بسیاری از کشورها حجامت در درمان بسیاری از بیماری‌ها مورد مطالعه قرار گرفته و مقالات فراوانی در پایگاه‌های معتبر علمی درباره آثار مثبت آن وجود دارد. Meng XW, (2018: 830; Umar NK, 2018: 640).

دکتر یوهان آبله^۲ پزشک آلمانی در کتاب حجامت، یک درمان آزمون شده^۳ می‌نویسد: «خوشبختانه، در سال‌های اخیر، در مجامع فرهنگی و علمی کشورهای غربی، شیوه‌های درمانی تهاجمی^۴ مانند حجامت، که از هزاران سال پیش به جا مانده و ظریف‌تر و تکامل

۱. دورگی است که در دو طرف پشت گردن واقع شده است (نعت نامه دهخدا).

2. Johann Abel
3. Das Schröpfen: Eine Bewährte Alternative Heilmethode.
4. Invasive Thrapy

یافته تر شده، متداول گردیده است. من اعتقاد راسخ دارم که نه تنها امروز، بلکه برای همیشه، نباید امر حجامت را در درمان بیماری‌ها نادیده گرفت. حجامت پدیده‌ای است که در خود تنظیمی کار و عملکرد بدن انسان دخالت دارد. امری که هرگز با روش‌های دیگر نمی‌توان آن را جایگزین کرد... مطالعات ما نشان می‌دهد که در آلمان می‌توان ۷۵ درصد بیماری‌ها را با شیوه‌های درمان طبیعی از جمله حجامت مداوا کرد». او در این کتاب از بیمارانی نام می‌برد که تنها با یک بار حجامت، بیماری چندین ساله‌شان بهبود یافته است و می‌افزاید: «جان کلام این است که چگونه می‌توان شیوه درمانی حجامت را به دلیل اینکه متعلق به دوران قرون وسطی است، نادیده گرفت و از کاربرد آن صرف نظر کرد؟ در صورتی که حجامت می‌تواند در کوتاه‌ترین زمان ممکن، بدون ایجاد عوارض جانبی و مراحل گران و وقت‌گیر باعث بهبود بیماری در یک مرحله شود؟». وی ضمن مقایسه حجامت با سایر روش‌های درمانی اظهار می‌دارد: «پزشکی که با اثرات و کاربرد بادکش و حجامت در درمان بیماری‌های گوناگون آشناست، در برخورد با هر نوع بیماری، بدون تردید، ابتدا در اندیشه انجام حجامت است و بعد درمان‌های دیگر. در عمل و در شرایط امروزی و تعدد مراجعات، ثابت شده که بادکش و حجامت، آسان‌ترین و سریع‌ترین روش درمان است. حجامت، برقرارکننده تعادل اعمال بدن، دریافت‌کننده جریان‌ات اتفاق افتاده در بدن و عکس‌العمل متقابل اندام‌ها به هنگام عارضه‌هاست. نقاط حجامت، مکان بیماری‌ها را معلوم و ارتباط آنها با اندام‌ها را روشن می‌کنند و در نهایت نشان می‌دهند که اعمال حیاتی بدن انسان، از یک شبکه پیوسته تبعیت می‌کنند و به طور خطی و مجرد عمل نمی‌کنند. با حجامت تلاش می‌شود که بدن، خود موفق به تنظیم اعمال حیاتی گردد. با حجامت، گیر و بست‌های اعضای بدن آزاد می‌شوند و اعمال حیاتی، در مسیر شبکه پیوند خورده، یکی پس از دیگری به نظم و فعالیت درمی‌آیند (Johann Abele, 1997: 84). یوهان آبله در ادامه کتاب خود که در سال ۱۹۹۷ در آلمان به چاپ رسیده به بررسی و تحقیق در مورد اثرات حجامت در مواضع مختلف بدن پرداخته و برخی از نتایج تحقیقات خود را ذکر کرده است. این کتاب ارزشمند، توسط ابوالقاسم متین به فارسی ترجمه و در ایران به چاپ رسیده است.

ج. بادکش

بادکش^۱ نوعی حجامت است که در آن خونی از بدن خارج نمی‌شود، بلکه در راستای تغییر

1. Cupping Dry

موضعی در جریان خون در بخشی از بدن، تنها عمل مکش^۱ روی پوست انجام می‌شود. این عمل بادکشی با ایجاد کشش و مکش روی پوست بدن به وسیله ظرفی توخالی به دو صورت گرم و سرد انجام می‌شود.

۱. بادکش گرم

عمل بادکشی گرم که به آن حجامت خشک و گرم نیز گفته می‌شود، از طریق خلاء حاصل شده در لیوان از طریق آتش و گرمای ناشی از آن، علاوه بر ایجاد احتقان و التهاب در موضع، باعث تجمع مواد سبک خون مویرگی در موضع حجامت خشک می‌شود. بادکشی گرم موجب انبساط عروق و رفع انسداد آنها و تحریک دیواره مویرگ‌ها می‌شود و در افزایش توان سیستم ایمنی بدن نقش مهمی دارد. این نوع حجامت را در گذشته کوزه انداختن یا لیوان انداختن هم می‌گفته‌اند. بادکش گرم برای درمان بیماری‌هایی همچون کمردرد، تسکین درد و التهابات مفاصل (مثل روماتیسم مفصلی - آرتروز)، ریلکسیشن روحی و عصبی در وریدهای واریسی و همچنین پیشگیری از واریس به کار می‌رفته است.

۲. بادکش سرد

بادکش سرد که به آن حجامت خشک و سرد نیز گفته می‌شود، نوعی حجامت است که در آن خونی از بدن خارج نمی‌شود، بلکه تنها عمل مکش روی پوست انجام می‌شود. این عمل بادکشی و ساکشن توسط خلاء حاصل شده از مکش و یا دستگاه مکش انجام می‌شود و با تحجیم، گشایش و انبساط موضعی عمل می‌کند. در گذشته این عمل ساکشن با شاخ گاو و مکش دهانی افراد توانا انجام می‌شده است. امروزه دستگاه‌های مکانیکی و یا برقی با پمپ مکش و با ایجاد خلاء باعث ایجاد فشار منفی شده و هوا را به دورن خود می‌کشد. اینگونه حجامت با احتقان و التهاب موضعی، باعث تجمع مواد سبک خون مویرگی در موضع حجامت، انبساط عروق و رفع انسداد آنها و تحریک دیواره مویرگ‌ها می‌شود و به افزایش توان سیستم ایمنی بدن کمک می‌کند.

امروزه برای بادکش خواص بسیاری قایل شده‌اند. در پایگاه علمی استنادی پابمد^۲، با انتشار ده‌ها مقاله به برخی خواص این روش اشاره شده است:

۱. فراخوان غذایی (خونی): به دلیل افزایش جریان خون مویرگی با انجام بادکش در مواضع مختلف خون‌رسانی (غذارسانی) به آن مواضع بیشتر خواهد شد. لذا می‌توان از این روش برای

1. Suction
2. PubMed

افزایش بافت ماهیچه‌ای استفاده کرد. مثلاً برای رفع لاغری‌های موضعی مثل لاغری صورت می‌توان از این روش استفاده کرد. همچنین می‌توان با استفاده از بادکش گرم تا اندازه‌ای چربی موضعی را برطرف نمود.

۲. فراخوان دفاعی: افزایش خون‌رسانی موضعی با فراخوانی سلول‌های دفاعی و فاکتورهای ضد التهاب خونی به موضع، موجب تسریع ترمیم آسیب‌های بافتی و عفونت‌های موضعی می‌شود. مثلاً با بادکش کردن اطراف زخم‌های بستر می‌توان به ترمیم و بهبود این زخم‌ها کمک کرد و یا در درمان بیماری برص می‌توان از این روش استفاده کرد.

۳. ایجاد انبساط: بادکش باعث رفع اسپاسم و گرفتگی‌های عضلانی و ایجاد انبساط در عضلات و اعصاب می‌گردد.

۴. انتقال مواد: بادکش موجب انتقال مواد از مجاور موضع بادکش به موضع بادکش می‌شود. از این خاصیت برای انتقال مواد از عضوی به عضوی دیگر مثل انتقال مواد سوداوی از مغز به سمت اسافل استفاده می‌شود.

۵. تحریک فعالیت موضعی: بادکش باعث حرکت در عضوها می‌شود، مثل افزایش حرکت دودی روده‌ها با بادکش سبک روی شکم (ورزش موضعی).

۶. رفع خستگی: به خاطر خون‌رسانی زیاد، بادکش در رفع خستگی و کسالت قابل استفاده است به خصوص در بعضی مزاج‌ها، مثل بادکش گرم در فردی با مزاج سرد و تر می‌توان از این روش استفاده کرد.

۷. تمرکز قوا بر عضوی خاص: بادکش موجب توجه قوه مدبره و تمرکز قوای بدن به موضع تحت بادکش می‌شود. مثلاً در سردردها می‌توان برای تسکین، قوای بدن را به سمت ساق یا کشید یا برای برخی بیماری‌ها که علت آنها ضعف عضو است می‌توان از بادکش برای تقویت آن عضو کمک گرفت. البته واضح است که در مورد اول هدف تسکین و در مورد دوم هدف درمان است.

۸. اخراج مواد مضر از بدن: برای کمک به خروج مواد و سموم از بدن می‌توان از بادکش استفاده کرد، مثل خروج نیش حشرات یا عفونت آبسه‌ای که باز شده است.

۹. رفع ریح اعضا: بادکش باعث از بین رفتن نفخ اعضا می‌شود و بادکش گرم در این مورد اثرش بیشتر می‌باشد (Kalichman L.2016: 173).

د. ماساژ

یکی از روش‌های درمانی که در طب رضوی به آن اشاره شده است، ماساژ یا همان غمزو

دلک^۱ است. ماساژ، مالش دادن نقطه‌ای از بدن برای افزایش یا کاهش جریان خون در آن قسمت از بدن است. این روش درمانی با مالش دادن و فشردن نقاط بدن برای سلامتی و به عنوان شکلی از فیزیوتراپی برای درمان بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد. بیماران انرژی و نیروی ذخیره شده خود را از این طریق به دست می‌آورند. این روش درمانی بسیار موثر و سودمند، با تحریک نقاط خاصی از اعصاب و عروق و تاندون‌ها در کل بدن انجام می‌شود. ماساژ بسیاری از مشکلات عصبی عضلانی و مفاصل را به شکل قابل ملاحظه‌ای بهبود می‌بخشید. امام رضا علیه السلام می‌فرماید: «وَلَوْ عَمِرَ الْمَيِّتُ فَعَاشَ لَمَا أَنْكَرْتُ ذَلِكَ»، اگر مرده مُشت و مال داده شد و زنده گشت، آن را انکار نمی‌کنم (صدوق، ۱۴۰۶: ۳۴۷).

ماساژ با بهبود گردش خون و جریان لنفاوی موجب می‌شود تا مواد غذایی و اکسیژن تازه به بافت‌های مزبور برسد و مواد سمی از آن خارج شود. ماساژ همچنین موجب ترشح اندرونین‌ها (یا نابودکننده‌های درد) و افزایش ترشح هورمون سروتونین (تعدیل‌کننده خلق و خو) و آزاد شدن هورمون استرس (کورتیزول) می‌شود. هنگام گرفتگی عضلانی یعنی وقتی ماهیچه بیش از حد فعالیت می‌کند و باعث درد و اصطلاحاً گرفتگی عضلانی می‌شود، با ماساژ جریان خون افزایش یافته، مواد زائد از بدن دفع می‌شود و موجب کاهش درد می‌شود.

در هنگام مُشت مال و ماساژ از روغن‌های خاصی استفاده می‌شده است. امام رضا علیه السلام به استفاده از روغن گل شب بو و روغن زیتون سفارش می‌نماید. ایشان می‌فرمایند که مالیدن روغن شببو و نظایر آن برای بدن مفید است (نوری، ۱۴۰۸: باب استحباب الادهان بدهن الزنبق والسعوط به ۱/۱۰۸۶). ایشان در جای دیگری می‌فرمایند بر شما لازم است که از زیت (روغن زیتون یا هر گونه روغن مایع) استفاده کنید، زیرا صفرا را آشکار و بلغم را از بین می‌برد و عصب را تقویت، بیماری را نابود و اخلاق انسان را نیکو می‌کند، روح را آرامش می‌دهد و غم را از بین می‌برد (صدوق، ۱۳۷۳: باب ۳۱ / حدیث ۸۱).

در ماه کانون آخر که دومین ماه زمستان است اعصاب را یکنوع سستی و سکون فرا می‌گیرد، استخوان‌ها سخت می‌شود، پوست بدن دچار خشکی می‌گردد، جریان خون در عروق مشکل می‌شود، سرمازدگی، سردرد، کمردرد، زکام، آب ریزش چشم و بسیاری از کسالت‌های دیگر عوارض اختلالات فوق است. بهترین درمان طبیعی و مفید این حالت‌ها، ماساژ با روغن است، روغن شببو و زیتون و گل سرخ مفیدترین مایعی است که در ماساژ بکار می‌رود. ماساژ استخوان‌ها را نرم می‌کند جریان خون را تسریع می‌نماید. ماساژ در تصلب شرائین و فشار خون

بسیار مفید است. ماساژ عمل تعریق را آسان می‌سازد و با ازدیاد ترشح غدد، سمومات را بیشتر خارج می‌کند. ماساژ، اعصاب را از سکون و تحریک افراطی هر دو آسوده می‌کند، در بدن تولید حرارت می‌نماید. ماساژ روی شکم، بهترین وسیله معالجه سوء هاضمه و بعضی از انواع اسهال‌ها است. معده و روده‌ها را نیرومند می‌کند، عمل هضم را تسهیل می‌نماید و امتلاء را برطرف می‌سازد. ماساژ باید در هوای آزاد و نسبتاً گرم و در حالی که بیمار کاملاً استراحت کرده باشد انجام گیرد (الإمام الرضا علیه السلام، ۱۴۰۲: ۱۷۳).

بررسی سند و دلالت روایات مذکور

کاربرد دستورات طبّی معصومان، به ویژه مجموعه منسجم طبّی منتسب به امام رضا علیه السلام با عنوان رساله ذهبیه یا همان طب الرضا علیه السلام با دو مشکل عمده سندی و محتوایی یعنی دلالتی روبروست.

نخست آن که بیشتر روایات طبّی، سند متقنی ندارند زیرا علمای سلف روایات غیرفقهی را مانند روایات اخلاقی و روایات طبّی به دلیل عدم نیاز به عمل تعبّدی، مورد بررسی سندی و دقت‌های محتوایی قرار نمی‌دادند. زیرا همان‌گونه که عقل و فطرت بر صحت روایات اخلاقی گواهی می‌دهد، ضمانت صحت روایات طبّی بر عهده تجربه فردی و علمی است. از این رو، استناد دانش حدیثی کفایت نکرده و نیاز به اثبات تجربی بوده است. بر این اساس دانشمندان امامیه در موضوعات اخلاقی و طبّی به روایاتی که از طریق مخالفین وارد شده نیز مراجعه داشته و گاه به پیامدها و لوازم آن روایات نیاندیشیده‌اند. رساله ذهبیه و دیگر روایات منسوب به امام رضا علیه السلام نیز از این قاعده مستثنا نیست. چرا که استناد آنها به امام رضا علیه السلام به صورت قطعی ثابت نشده است.

با این همه محققان برای رساله ذهبیه هشت سند نقل کرده‌اند که یا مرسل بوده و یا راویان آن توثیق نشده‌اند. به عنوان مثال در همه اسناد از محمد بن جمهور عمی نام برده شده که کتب تراجم وی را از غالیان دانسته‌اند (خوئی، بی تا: ۱۶/۱۹۰). البته روایتی نیز از طریق نوفلی رسیده که آن هم به جهت وجود تعدد افراد با این نام مخدوش است. اولین بار شیخ طوسی از این رساله در حد ذکر نام گزارش کرده است. همچنین راوندی شرحی بر آن نگاشته که در دست نیست. ترجمه‌ای کهن به فارسی نیز از سلماسی وجود دارد که البته حدود یک سوم رساله موجود ذهبیه است. نسخه موجود رساله ذهبیه در مجموعه‌های روایی برای نخستین بار در بحارالانوار به نقل از محقق کرکی آمده است که البته نقل کرکی نیز در دست نیست.

(طباطبایی، ۱۳۹۱: ۱۰).

همچنین، برخی محققان بر اساس قراین درون متنی و برون متنی در انتساب رساله ذهبیه به امام رضا علیه السلام تردید دارند. برای نمونه اعتقاد به علم لدنی حضرت، با این عبارت ناسازگار است که توصیه‌های ایشان نتیجه تجربه شخصی و آموختن از دیگران است. بسیاری از عبارات موجود در رساله نیز به شکل کامل و یا مشابه در کتب طبی پیشین از بقراط، جالینوس، بختیشوع، ماسویه و مسیح بن حکم دمشقی نیز آمده است. در پاسخ می‌توان گفت تجربه شخصی و آموختن از دیگران نافی علم لدنی نیست بلکه می‌تواند دانش امام را پربارتر سازد. علم لدنی به این معنی نیست که هیچ معرفتی را نباید یا نتوان از دیگران آموخت.

از جهت دلالت نیز بسیاری از سفارش‌های طبی رساله ذهبیه و دیگر روایات طبی قابل اثبات و استفاده عام نبوده و تنها به عنوان شاهد می‌توان از آنها یاد کرد. زیرا خطاب رساله ذهبیه به مأمون عباسی، خلیفه وقت است. و در صورت صحت سند، فقط نسخه شخصی او بوده و برای فرد وی دلالت دارد. البته برخی روایات مخاطب عام دارند چنانکه از دلالت آنها قابل تشخیص هستند؛ مانند عبارت «اگر مردم حد میانه را در خوراک رعایت می‌کردند بدن‌هاشان پایدار و سالم می‌ماند»^۱ (علی بن موسی الرضا علیه السلام، ۱۳۸۱: ۱۳). اما در بیشتر موارد مخاطب خاص مراد بوده است اگرچه بصورت عام بیان شده باشد؛ مانند: «برنج بخورید که طبع آن خنک است و از هر دردی مبرا است» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲: ۱۹۳/۲). اما این روایت متعلق به مردم مدینه است که خرما و غذاهای حار زیاد مصرف می‌کردند. و منصوص العلة است، که بارد است. گاهی خطاب روایت برای مخاطب خاص بوده است و برای دیگری مفید فایده نبوده است (دیانی، ۱۳۹۶: ۳۳)؛ چه کلمات روایت شامل عموم باشد یا نه. با این همه، در موضوعات گوناگون مانند خون‌درمانی بسیاری از توصیه‌های رساله پس از اثبات تجربی می‌تواند به عنوان قاعده عمومی کاربرد داشته و مورد توجه قرار گیرد.

نتیجه

خون‌درمانی به معنای تأثیرگذاری بر مقدار جریان خون در نقطه‌ای خاص، تغییر حجم خون بدن با خون‌گیری، کاستن از خون بدن از طریق رگ و مویرگ‌ها به کمک فصد، حجامت، بادکش و نیز تدلیک و ماساژ است. درباره خون‌درمانی از امامان معصوم علیهم السلام به ویژه امام رضا علیه السلام روایات بسیاری نقل شده است. از این رو خون‌درمانی یک موضوع میان رشته‌ای است

۱. لَوْ أَنَّ النَّاسَ قَصَرُوا فِي الطَّعَامِ، لَأَسْتَقَامَتِ أْبْدَانُهُمْ. و نیز: (طبرسی، ۱۳۷۰: ۳۶۹/۱).

که از یک سو دانشمندان حدیث‌شناس و آشنا به علم رجال و حدیث باید روایات مربوط به آن را بررسی کنند و از سوی دیگر پزشکان و متخصصان آزاد اندیش در رشته‌های بیوشیمی، فیزیوتراپی و مانند آن، اصول و مبانی و آثار آن را بررسی و کارشناسی نمایند. بر این اساس احادیث پزشکی رضوی به ویژه روایات مربوط به خون‌درمانی نیازمند مطالعه و پژوهش‌های همه‌جانبه است. درباره این احادیث اگرچه اشکالات سندی، محتوایی و دلالتی بیان شده است اما می‌توان این روایات را به عنوان نوعی الگو در بهداشت، پیشگیری و درمان مطرح کرد و آنها را پایه مطالعه‌ها و پژوهش‌های بعدی قرار داد.

منابع

- قرآن کریم.
- الامام الرضا عليه السلام (۱۴۰۲ق)، الرسالة الذهبية المعروفة ب (طب الإمام الرضا عليه السلام)، نجفی، محمد مهدی، منشورات مكتبة الإمام الحكيم العامة، نجف، عراق. الموضوع: الطب.
- جرجانی، اسماعیل بن حسن (بی تا)، ذخیره خوارزمشاهی، باب نخستین، جزو چهارم از گفتار نخستین، تألیف حکیم سید اسماعیل جرجانی، قرن پنجم هجری قمری، بی جا، بی نا.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعة، قم، مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- خوئی، سید ابوالقاسم (بی تا)، معجم رجال الحديث، نجف، موسسه الخوئی الاسلامیه.
- دریایی، محمد (۱۳۸۹)، نامه زرین سلامت، ترجمه الرسالة الذهبية منسوب به امام علی بن موسی الرضا عليه السلام، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- دیانی، محمد شمس الدین (۱۳۹۶)، بهداشت روان در اسلام، مشهد، دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- دیانی، محمد شمس الدین و محمد امامی (۱۳۹۴)، «خون درمانی در آموزه های رضوی»، کتابچه خلاصه مقالات، همایش ملی فرهنگ و تمدن پزشکی در عصر رضوی دانشگاه علوم پزشکی مشهد، نشر دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- دیانی، محمد شمس الدین و طاهره انفرادی سرچشمه (۱۳۹۷)، «نقد و بررسی فصد و فصادی»، همایش ملی طب سنتی ایرانی، دانشگاه علوم پزشکی مشهد.
- صدوق، علی بن بابویه (۱۳۷۳)، عیون اخبار الرضا، ترجمه میدرضا مستفید و علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق.
- صدوق، علی بن بابویه (۱۴۰۶)، فقه الرضا، کنگره جهانی امام رضا عليه السلام، مشهد.
- طبهرسی، حسن بن فضل (۱۳۷۰)، مکارم الاخلاق، قم، نشر شریف رضی.
- طباطبایی، سید محمد کاظم (۱۳۹۱)، «پژوهشی در اعتبار رساله ذهبیه»، فصلنامه علوم حدیث، بهار، سال هفدهم، شماره اول.
- علامه مجلسی (۱۴۰۸ق)، بحار الأنوار (بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار)، بیروت، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث.
- علی بن موسی الرضا عليه السلام (۱۳۸۱)، طب الرضا (طب و بهداشت از امام علی بن موسی الرضا عليه السلام)، ترجمه امیرصادقی نصیرالدین، تهران، نشر معراحی.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۲)، دانشنامه احادیث پزشکی، دارالحدیث، تهران.

- مكارم شيرازى، ناصر (۱۳۸۷)، تفسير نمونه، تهران، دارالكتب الاسلاميه،
- موسسه دائرة المعارف الفقه الاسلامى (۱۳۸۵)، مدخل خون، فرهنگ فقه فارسى، قم، نشر همين موسسه.
- ناصرى مقدم، حسين (۱۳۸۵)، «حجامت»، دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنياد دائره المعارف اسلامى.
- نورى، ميرزا حسين (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، بيروت، مؤسسة آل البيت لاحياء التراث.
- يعقوبى، احمد بن اسحاق (بى تا)، تاريخ يعقوبى، بيروت، بى نا.
- Benton Foundation, *Encyclopædia Britannica*, 15th edition: Publisher Encyclopædia Britannica, Inc. blood-biochemistry.
- Johann Abele. Urban & Fischer in Elsevier (1997), *Das Schröpfen. Eine bewährte alternative Heilmethode.*, Hardcover/gebunden.
- Meng XW, Wang Y, Piao SA, Lv WT, Zhu CH, Mu MY, Li DD, Liu HP, Guo Y. (2018), *Wet cupping therapy improves local blood perfusion and analgesic effects in patients with nerve-root type cervical spondylosis.* Chin J Integr Med. Jan 15.
- Rozenfeld E, Kalichman L.(2016), *New is the well-forgotten old: The use of dry cupping in musculoskeletal medicine.* J Bodyw Mov Ther. Jan; 20(1):173-178.